

„Mia-Malua ... mín knáa“

Sekvensen mellemhøj/lav vokal + tryksvagt /a/ i færøsk

1. Indledning

På færøske mælkekartoner stod der engang et vers, hvor et af rimene var: *Mia malua ... mín knáa* ‘Mia malue ... min raske’.¹ Selvom det ikke kan læses ud af skriftformen, så rimer *-ua* i *malua* med *-áa* i *knáa* ‘raske’ i nogle færøske dialekter. Præcis hvilke skal vi kigge på i denne korte artikel, hvor vi skal se nærmere på den dialektale udtale af sekvenserne i (1) og (2):²

- (1) Mellemhøj, trykstærk vokal: /e, ø, o/ + /a/ i tryksvag stilling, som i *gleða* ‘glæde’, *gløa* ‘glo’, og *loga* ‘lue’.
- (2) Lav, trykstærk vokal: /ɔ, æ/ + /a/ i tryksvag stilling, som i *fáa* ‘få’, *dagar* ‘dage’, *læa* ‘le’.³

Artiklen er organiseret som følger: Først kommer der lidt om de aktuelle sekvenser, derefter et afsnit om metode, og siden præsenteres resultatet af undersøgelsen, som følges af en sammenfatning og en konklusion.

2. Hiatus efter mellemhøje og lave vokaler foran tryksvagt /a/

Ved *hiatus* forstår man et sammenstød af to vokaler fra hver sin stavelse, jfr. eksemplerne i (1) og (2). I færøsk gælder der specielle regler om udtalen af vokaler i hiatus, bl.a. om indskud af lyd ([j, w, v]) for at forhindre hiatus. Hiatus og hiatusindskud i færøsk er blevet beskrevet i forskellige arbejder, bl.a. Thráinsson et al. (2004:38 ff.) og Rischel (1961: XXI–XXII) med flere. Jeg henviser til disse arbejder for en mere detaljeret gen-

¹ Jeg takker to reviewers for kommentarer og T. Jacobsen for korrekturlæsning.

² Se *tabel 1* for oversigt over relationen mellem fonologi, ortografi og udtale.

³ Bogstaverne *-ð-* og *-g-* mellem vokaler i ord som *gleða*, *loga*, *dagar* o.s.v. repræsenterer ikke nogen lyd i udtalen, jfr. diskussionen i afsnit 2.

nemgang. Her skal vi koncentrere os om de sekvenser, som blev nævnt i (1) og (2) i første afsnit.

Tabel 1 giver en oversigt over den vanlige udtale af den lange variant af mellemhøje og lave vokaler i færøsk, både normalt og foran /a/ i hiatus (jfr. Thráinsson et al. 2004:34–35, 38–40):⁴

vokal:	orto- grafisk:	den lange variant	eksempel:	i hiatus foran /a/	eksempel:
/e/	<e>	[e:]	bera [pe:ɪa] ‘bære’	[e:]	gleða [kle:a] ‘glæde’
/ø/	<ø>	[ø:]	øl [ø:l] ‘øl’	[ø:]	gløa [klø:a] ‘glo’
/o/	<o>	[o:]	tola [t ^h o:la] ‘tåle’	[o:]	loga [lo:a] ‘lue’
/ɔ/	<á>	[ɔa:]	bál [pɔa:l] ‘bál’	[ɔ:]	fáa [fɔ:a] ‘få’
/æ/	<æ,a>	[æa:]	æl [æa:l] ‘regnbyge’ fara [fæa:ɪa] ‘gå’	[ɛ:]	læa [lɛ:a] ‘le’ dagar [tɛ:aɪ]

Tabel 1. Den vanlige udtale af lange mellemhøje og lave vokaler

Hvis denne standardbeskrivelse er rigtig, så ser det ud som om det ikke altid er tilfældet, at lange vokaler i hiatus har speciel kvalitet, selvom <á> og <æ,a> har det. Det, som er lydskrevet som [ɔ:] i *fáa* ‘få’ er lidt højere end det korte /o/ [ɔ], som er i *toldi* [t^hɔltɪ] ‘tålte’, og det [ɔ], som er den første del af diftongen *oy* [ɔi] i f.eks. *royna* [ɹɔi:na] ‘prøve’. Det, som er transskriberet som [ɛ:] i *dagar* [tɛ:aɪ] ‘dage’ er lidt højere end det korte /e/ [ɛ] som forekommer i *hetta* [hɛ^hta] ‘dette’, og det [ɛ], som er første del af en diftongen [ɛi] som i *deyður* [tɛi:jʊɪ] ‘død’ (jfr. også Thráinsson et al. 2004:40 og Rischel 1961:XXII).

Men de nævnte sekvenser kan også have en anden udtale, som f.eks. rimet *malua* [ma^hlu:wa] ~ *knáa* [k^hnu:wa] (ikke [k^hnɔ:a]) viser, og det er de diverse udtalemuligheder af trykstærk, mellemhøj/lav vokal + tryk-svagt /a/, som jeg kort skal præsentere her.

Vi begynder med det, som J. Jakobsen skrev i lydskriftsprøverne i *Færøsk Anthologi* (Hammershaimb 1891:453). Her nævner han, at sekvensen <æ, a – a> fremviser dobbeltformer i udtalen i Norðurstreymoy. Eksempler i hans lydskrift er [læiandɪ] og [læandɪ] for *læandi* ‘leende’. Jakobsens [læiandɪ] svarer nok til det, som vi i dag ville transkribere som [lɛi:jantɪ], hvor den første vokal er blevet til diftongen [ɛi:] med et glide-

⁴ Nogle dialektale forskelle diskuteres senere. Nedenfor skal jeg ofte bruge de ortografiske betegnelser *á* eller <á> for vokalen /ɔ/ og *æ/a* eller <æ,a> for vokalen /æ/. Se også Árnason (2011:74 ff.) for en lidt forskellig fonologisk analyse af færøiske vokaler.

indskud af [j] foran det trykssvage /a/. Formen uden diftong, [læandi], svarer da til [lɛ:anti].

Angående sekvensen <á – a> så giver Jakobsen (Hammershaimb 1891: 454) dobbeltformer som [hɔua] og [h̥aa] for *háða* ‘håne’ i dialekten i Norðurstreymoy. Dette ville man i dag skrive som henholdsvis [hɔu:wa] og [hɔ:a]. Det første eksempel har en diftongisk udtale med et glideindskud, [ɔu:w]. Jónsdóttir (2005) har vist, at den diftongiske udtale, som man finder hos Jakobsen i slutningen af 1800 talet, endnu findes i Norðurstroyroy, dvs. former som [tɛi:jaɪ] for *dagar* ‘dage’ med diftongering og hiatusindskud (af [j]), men også former uden diftongering, d.v.s. [tɛ:aɪ] (Jónsdóttir 2005:57). Det samme gælder for Vestmanna, som er en bygd på vestsiden af Norðurstreymoy (Jónsdóttir 2005: 66), og ifølge Jacobsen (2001) er den samme fordeling også i Tjørnuvík, en bygd nordpå i Norðurstreymoy.

I Petersen (1996) nævnes, at dialekten på Mykines og Vágar (vestfærøsk) har en diftongisk udtale, f.eks. [fɔu:wa] for *fáa* ‘få’ og [hei:jan] for *hagan* ‘udmarken’, og at den ældste generation også har diftongisk udtale af sekvensen <ø – a> som i [k^hvɛu:wa] for *kvøða* ‘kvæde’. Diftongering med hiatusindskud i sekvenserne <æ,a – a> og <á – a> er nævnt i *Færøsk Anthologi*, hvor det bl.a. siges Hammershaimb (1891:LVIII), at *hagan* ‘udmarken’ bliver udtalt som [hei:jan] og *fáa* ‘få’ udtales [fɔu:wa] (lydskriften moderniseret her).

I sekvenserne <á – a> og <æ,a – a> får vi som regel en diftong med et hiatusindskud i vestfærøsk (Vágar og Mykines),⁵ mens man kan have enten en diftong eller en monoftong i Norðurstreymoy.

Hvad angår trykstærkt /e/ og /o/ foran trykssvagt /a/ som i *toga* ‘at hale, trække’ og andre ord, så påpegede Rischel (1961: XXII), at „e og o er til dels blevet lukket til [i:] og [u:] foran a.“ Han nævner eksemplerne [mi:janɪ] for *meðani* ‘medens’ og [t^hu:wa] for *toga* ‘trække’, og lidt senere på samme side [vi:ja] for *vega* ‘veje’, [lu:wa] for *loga* ‘lue’ og [pu:waɪ] for *bogar* ‘buer’.⁶

Spørgsmålet er så, hvordan sekvenserne i (1) og (2) bliver udtalt i de forskellige dialekter. En større undersøgelse af emnet mangler, men denne korte artikel er et forsøg på at bøde på denne mangel.

⁵ Udtalen med [ei:j] på Vágar går tilbage til slutningen af 1700 tallet, hvor den ses i en fejlskrivning hos Svabo. De ældste forekomster med diftongisk udtale af <ø – a> er fundet i *Færøsk Anthologi* (Hammershaimb 1891, se Petersen 1996 for detaljer).

⁶ Her bruger jeg samme lydskrift som før, jfr. også Thráinsson et al. (2004) og Árnason (2011), men Rischels lydskrift er lidt forskellig. – Rischel (ibid.) nævner desuden analogiske former som [pu:wɪ] for [po:ji] *bogi* ‘bue’.

3. Metode

Undersøgelsen bygger på dele af FADAC korpuset (FA = Faroese, DA = Danish, C = Corpus i Hamburg). FADAC korpuset er det materiale, som er blevet brugt til forskningen af færøsk-dansk tosproglighed. Projektet blev finansieret af det Tyske forskningsråd. Projektet startede i november i 2005 og sluttede i juni 2011. Projektet og medarbejderne var hele tiden knyttet til Universität Hamburg, *Sonderforschungsbereich 538 Mehrsprachigkeit*.

De mundtlige data bygger på uformelle interviews, som blev optaget med en MP3 spiller i almindelige færøske hjem. Ca. halvdelen af interviewene er på færøsk, den anden halvdel er på dansk eller færøsk-dansk, som er den specielle variant af dansk, der bruges på Færøerne som et tidligt indlært første andetsprog. Informanterne er kvinder og mand i alderen 16–21, 40–50 og 70+. Dette bliver her kaldt henholdsvis den yngste generation, den midterste generation og den eldste generation. Informanterne kommer fra følgede dialektområder: Vagar (vestfærøsk), Tórshavn (hovedstadsområdet), Eysturoy (østfærøsk), Norðuroyggjar (nordøst færøsk) og Suðuroy (sydfærøsk). De taler om forskellige emner, såsom skole, børnelege, konfirmation, bøger de har læst, ferier, arbejde, anden verdenskrig (den eldste generation), hobbyer o.s.v. Dette materiale er transskriberet i PRAAT og man kan bruge enten PRAAT eller et andet program EXMARaLDA for at finde forskellige sekvenser og tags. Det, jeg gjorde var, at søge efter de nævnte sekvenser, f.eks. *-aa-*, og så får man, hvis man er heldig, ord som *fáa* ‘få’, eller man søger *-aa-* og får f.eks. *baar* ‘begge’ o.s.v.

	Vagar	Tórshavn	Eysturoy	Norðuroyggjar	Suðuroy	I alt:
Ung mand	2	2	1	1	1	7
Ung kvinde	2	2	1	1	1	7
Midt. mand	1	2	1	1	1	6
Midt. kvinde	1	2	1	1	1	6
Gml. mand	2	1	1	0	1	5
Gml. kvinde	2	2	1	0	1	6
I alt:	10	11	6	4	6	37

Tabel 2: Oplysninger om informanterne

Tabel 2 giver en oversigt over informanternes fordeling med hensyn til dialektområder, alder og køn.

Som *tabel 2* viser, var der ingen informanter fra den ældste generation i Norðuroyggjar.

4. Resultatet af undersøgelsen

Først præsenterer jeg de forekomster, som er i trykstærk stilling i sætningen, derefter dem, hvor sekvenserne i (1) og (2) står i tryksvag stilling i sætningen. Som vi skal se, er det muligt, at lukningen til en høj vokal sker oprindeligt under sætningstryk.

4.1 Forekomster i trykstærk stilling

Hvad angår <æ,a – a>, som f.eks. i *læa* ‘le’, *dagar* ‘dage’, så er billedet følgende:

Tórshavn		Vágar		Eysturoy		Norðuroyggjar		Suðuroy	
<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>	<æ,a-a>
[i:ja]	[ɛ:a]	[ei:ja]	[ɛ:a]	[i:ja]	[ɛ:a]	[i:ja]	[ɛ:a]	[i:ja]	[ɛ:a]
1	9	8	1	0	11	0	4	0	6

Tabel 3: Sekvensen <æ,a – a> i trykstærk stilling i de forskellige dialekter

På Vágar har man altid diftongering af <æ,a> foran <a>, præcis som beskrevet hos Jakobsen i *Færøsk Anthologi* (Hammershaimb 1891), og som er blevet beskrevet i Petersen (1996). Der er en forekomst med [ɛ:a] i Vágar. Det er hos en ung pige, se sætning (3) nedenfor. Hun har tydeligt tryk på *haganum* ‘udmarken’, så man kan ikke forklare den åbne [ɛ:a]-udtale med, at ordet står uden sætningstryk, men den er ganske atypisk for Vágar.

- (3) Eg og mín familja. Vit hava altíð gingið úti í **haganum**.
 ‘Jeg og min familie. Vi har altid gået ude i udmarken.’

De andre dialekter har ikke nogen lukning, hvilket vil sige, de har ikke en [i:ja]-udtale, undtagen den ene forekomst i Tórshavn (se *tabel 3*).

Hvad angår sekvensen <á – a>, så er fordelingen, som nedenfor:

Tórshavn		Vágar		Eysturoy		Norðuroyggjar		Suðuroy	
<á – a>	<á – a>	<á – a>	<á – a>	<á – a>	<á – a>	<á – a>	<á – a>	<á – a>	<á – a>
[u:wa]	[ø:a]	[øu:wa]	[ø:a]	[u:wa]	[ø:a]	[u:wa]	[ø:a]	[u:wa]	[ø:a]
6	21	19	0	0	30	1	11	0	13

Tabel 4: Sekvensen <á – a> i trykstærk stilling i de forskellige dialekter

Billedet er ganske entydigt, hvad angår Vágar, hvor man gennemført har diftongisk udtale af den nævnte sekvens. En udtale med høj vokal er stort set kun observeret i Tórshavn. Der er dog en forekomst i Norðuroyggjar (Klaksvík, som er en by i Norðuroyggjar). Udtalen af sekvensen <á – a> som [u:wa] er det, som genspejles i overskriften i rimet *malua* og *knáa* 'ra-ske'. Som man ser, så har de fleste dialekter [ø:a], så mælkekartonen fungerer måske bedst i Tórshavn!

Som nævnt ovenfor siger Rischel (1961: XXII), at der kan ske en lukning af <e – a> til [i:ja] i ord som *meðani* 'medens', som kan udtales som [mi:janɪ]. Jeg har ikke fundet forekomster med en sådan lukning i materialet, kun [e:a]-udtalen (3 forekomster i Eysturoy, 1 forekomst i Norðuroyggjar og 4 forekomster i Suðuroy). Dette betyder dog ikke, at den lukning, som Rischel (1961) nævner, er forsvundet. Snarere er det bare en tilfældighed, at den ikke forekommer i materialet.

Der er kun tre forekomster med <ø – a> sekvensen som i *kvøða* 'kvæde' i materialet. To er fra Vágar, og en er fra Suðuroy. Den ene fra Vágar er hos en kvinde fra den ældste generation, den anden er en mand fra den midterste generation. Begge har [øu:wa]-udtale og ikke [ø:a]. Trods dette tror jeg at mange på Vágar nu konvergerer deres udtale til [ø:a]-området, som er det største. Eksemplet fra Suðuroy er formen [sø:va] for *søga* 'historie' hos en pige. Dette er atypisk for Suðuroy, hvor man skulle forvente [sø:a]. Pigen har udjævnet til udtalen i hovedstadsområdet. For en ordens skyld bør nævnes, at hendes far kommer fra Tórshavn, og det kan selvfølgelig spille ind.⁷

For sekvensen <o – a> fandt jeg følgende fordeling:

Tórshavn		Vágar		Eysturoy		Norðuroyggjar		Suðuroy	
<o – a>	<o – a>	<o – a>	<o – a>	<o – a>	<o – a>	<o – a>	<o – a>	<o – a>	<o – a>
[u:wa]	[ø:a]	[u:wa]	[ø:a]	[u:wa]	[ø:a]	[u:wa]	[ø:a]	[u:wa]	[ø:a]
1	2	1	0	1	1	1	0	0	0

Tabel 5: Sekvensen <o – a> i trykstærk stilling i de forskellige dialekter

⁷ Netop i <ø – a> sekvensen hører man meget typisk unge og yngre folk på Vágar sige [ø:a] og ikke [øu:wa]. Udjævningen er ikke overraskende, da [øu:wa] er lidt markant.

Nu er materialet ikke så stort her, men dog ser vi, at man kan have en lukning til en høj vokal i stort set alle dialektområder når det drejer sig om <o – a>.

4.2 Forekomsterne i tryksvag stilling

Hvis man kigger på fordelingen af de samme sekvenser og koncentrerer sig om de steder, hvor ordene står i tryksvag stilling i sætningen, så ser vi følgende:⁸

	<æ,a – a>		<á – a>		<e – a>	
	[ɛ:ja]	[ɛ:a]	[ou:wa]	[o:a]	[i:ja]	[e:a]
Vágar	6	0	11	0	0	3
Andre steder	0	13	0	34	0	9

Tabel 6: <æ,a – a>, <á – a> og <e – a> i tryksvag stilling i sætningen

Dette giver et godt fingerpeg i retning af, hvordan lukningen af de nævnte sekvenser er sket. Der er ingen forekomster med lukket udtale hvor ordene står uden sætningstryk. Vágar er dog en undtagelse, idet den diftongiske udtale er stort set generaliseret der. Men udviklingen hen imod [k^hnu:wa] for *knáa* ‘raske’ og de andre former har derfor været den, at lukningen kan ske under sætningstryk. Et eksempel fra materialet som viser dette er:

- (4) Vit hǫvdu bara tríggjar **dagar**, ella tveir **dagar**.
 ‘Vi havde bare tre dage, eller to dage.’

Det første *dagar* har tydeligt sætningstryk og udtalen er [ti:jaɹ] mens trykket ligger på *to* i sætningen, som begynder med *ella*, og udtalen er tydeligt [tɛ:jaɹ].

Dog, som ses i *tabel 3*, får vi ikke altid en høj vokal i hiatus i ord, som står trykstærkt i sætningen. Vi kan også have den åbne i ord, som står trykstærkt i sætningen, og dette gælder såvel for <æ,a – a> (*tabel 3*) som for <á – a> (*tabel 4*) og <o – a> (*tabel 5*). Vi har således dobbeltformer under sætningstryk, men kun de åbne former uden sætningstryk.

⁸ Jeg medtager kun de sekvenser, som jeg har fundet i materialet. Derfor mangler <ø – a> og <o – a>.

5. Konklusion og sammenfatning

Materialet viser lukning af <á – a> og <æ,a – a> i Tórshavn, og denne lukning sker, hvor ordene står i trykstærk stilling i sætningen. Det andet område, som har lukning, er i en anden by, nemlig Klaksvík (en forekomst). Dog er materialet for lille til, at jeg tør konkludere, at dette er et by-fænomen.

Sætningstryk betyder dog ikke, at man altid har en høj vokal, da der er mange former med en mellemhøj og lav vokal der, hvor ordene står tryksvagt. Modsat er der ikke nogen former med høj vokal, hvor ordene står tryksvagt i sætningen.

Den markante [ɥu:w]-udtale i Vágur i ord som *kvøða* 'kvæde' er ikke uddød, selvom den almindeligste udtale hos de yngre er uden diftong. Her er der sket en udjævning til det der findes i de andre dialekter, d.e. [ø:a], og en lignende udjævning findes også hos en pige fra den yngste generation i Vágur for <a – a> i [hɛ:anun] for *haganum* 'udmarken'. En udjævning er også i Suðuroy hos en pige fra den yngste generation i [sø:va] for *søga* 'historie'. Formodentlig konvergerer disse to piger deres udtale til hovedstadsområdet. Sådanne konvergenser kunne være et interessant emne at forske nærmere i, men det bliver ikke gjort her, da det er et emne til en større afhandling.

LITTERATUR

- Hammershaimb, V(encelaus) U(lricus). 1891. *Færøsk Anthologi* I–II. S.L. Møllers Bogtrykkeri, København. [Genoptrykt 1991 og udgivet af Bókagarður, Tórshavn.]
- Jacobsen, Jógvan í Lon. 2001. Um øvutan framburð í tjørnuvíksmáli. *Fróðskaparrit* 48: 15–20.
- Jónsdóttir, Sólvá. 2005. *Málførðingur í Norðurstreymoy*. MA-speciale i færøsk, Fróðskaparsetur Føroya, Tórshavn.
- Kristján, Árnason. 2011. *The Phonology of Icelandic and Faroese*. Oxford University Press, Oxford.
- Petersen, Hjalmar P. 1996. Vágamálføri. *Fróðskaparrit* 44:5–21.
- Petersen, Hjalmar P., og Jonathan Adams. 2009. *Faroese: A Language Course for Beginners*. Grammar. Stíðin, Tórshavn.
- Rischel, Jørgen. 1961. Om retskrivningen og udtalen i moderne færøsk. I *Føroysk-donsk orðabók*. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.
- Thráinsson, Höskuldur, Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen og Zakaris Svabo Hansen. 2004. *Faroese. An Overview and Reference Grammar*. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.

ÚTDRÁTTUR

Þessi grein fjallar um miðlæg og fjarlæg sérhljóð í færeysku á undan /a/ í hljóðgapi (*hiatus*). Þegar í hlut eiga hljóðasamböndin sem eru táknuð með <á – a> og <æ,a – a> í stafsetningu verður fyrra sérhljóðið nálægara en venjulegt er. Þetta á einkum við um þá mállysku sem er töluð í Þórshöfn, þótt einnig hafi fundist dæmi í Klakksvík, og virðist háð því að viðkomandi orð beri áherslu innan setningarinnar. Þessi hljóðbreyting (nálæging) fannst hvorki á Austurey né Suðurey og í Vogum verður yfirleitt tvíhljóðun í þessum samböndum. Auk þessa er bent á óvæntar framburðarmyndir í Vogum og á Suðurey og þeirri spurningu velt upp hvort þar kunni að vera á ferðinni aðlögun að meirihlutamállýskunni (Þórshafnarframburði). Almennt er þó óvíst að slík þróun verði áberandi á næstunni þar sem staðbundnar framburðarmállyskur hafa almennt býsna sterka stöðu í Færeyjum.

SUMMARY

Keywords: Faroese dialects, hiatus, glide insertion, raising of vowels

This squib discusses the sequence mid/low vowel + /a/ in Faroese dialects. Raising of the first vowel is observed in <á – a> and <æ,a – a> sequences in Tórshavn and also marginally in Klaksvík. This happens when the words in question have sentence stress. In Suðuroy and Eysturoy no such raising of the vowels is observed, and in Vágur we get a diphthong in the corresponding environments. A couple of unexpected forms were found in in Vágur and Suðuroy, possibly due to convergence to the Tórshavn-dialect, but this is a matter that needs further investigation. It is uncertain whether there will be accommodation to the majority dialect (meaning Tórshavn), as the local dialects on the Faroe Islands still stand very strong.

Hjalmar P. Petersen
Fróðskaparsetur Føroya
Føroyamálsdeildin og Føroya Læraraskúli
V.U.Hammershaimbs gøtu 16 X
FO-100 Tórshavn
Føroyar
hjalmar@setur.fo